

Boekbespreking

Koen Bogaert, *In het spoor van Fanon - Orde, wanorde, dekolonisering*

Rogier van Reekum

Erasmus Universiteit Rotterdam
vanreekum@essb.eur.nl

Koen Bogaert (2023) *In het spoor van Fanon - Orde, wanorde, dekolonisering*. Berchem: Uitgeverij EPO. 342 pagina's, € 24,90, ISBN 9789462673939

Op zoek naar vluchtwegen

Met *In het spoor van Fanon* heeft Koen Bogaert een even indrukwekkende als toegankelijke verkenning van dekoloniaal gedachtegoed samengesteld. Het boek vormt een uitstekend startpunt voor lezers die meer te weten willen komen over dekoloniaal denken. Bogaert laat met geduld en generositeit zien waar heersende, koloniale zienswijzen tekortschieten en vast blijven zitten in bestaande machtsstructuren. In plaats van snijdende polemieken treffen lezers uitnodigende beschrijvingen en reflecties over de koloniale fundamenteën van onze huidige manier van leven en denken. Het is zo soepel en haast vriendelijk geschreven dat je bijna niet zou merken hoe de grond onder je voeten begint te schuiven en de aarde niet meer betreden kan worden zoals je eerder gewend was.

Ik deel hieronder een paar gedachten over wat sociologen, denk ik, kunnen leren in Bogaert's boek, juist omdat het zo'n uitnodigende poging doet om nieuwkomers te interesseren voor dekoloniaal denken.

Strijd en kennis

Als Bogaert's boek iets inzichtelijk wil maken dan is het hoe kennis en ervaring nooit los kunnen staan van macht en strijd. Dat is ook de voornaamste manier waarop hij in het spoor Fanon treedt. Het boek gaat in op allerlei denkers, kwesties en geschiedenissen, van de Haïtiaanse revolutie tot de genocides in Congo en India, van Caribische intellectuelen tot de wereldwijde

inrichting van plantages en nog veel meer. Frantz Fanon, de Martinikaanse schrijver, vrijheidsstrijder en psychiater, biedt daarvoor een overkoepelende problematiek: die van de wanorde. Juist omdat dekolonisering volgens Fanon een kwestie is van wanorde, van ontmanteling en desoriëntatie, van vulkanische woede en verschrikkelijk gevaar, staat dekoloniaal denken op gespannen voet met die vorm van verbeelding die, dikwijls onder de naam ‘wetenschap’, zich bezighoudt met het ordenen van de wereld. Zolang kennis een orde veronderstelt en bedient, ligt het als een zware deken op onze relaties en problemen. Een worsteling met die orde is vooral ingewikkeld voor mensen wiens comfort en veiligheid afhankelijk zijn van het voortbestaan van die orde.

Zoals Bogaert mooi laat zien in de eerste en laatste hoofdstukken heeft Fanon in zijn intellectuele werk vooral tot uitdrukking gebracht dat dekolonisering nooit enkel een kwestie van politieke of zelf economische zelfstandigheid kan zijn. Het gaat er in een koloniale situatie niet om aan te tonen dat de gekoloniseerden op eigen benen zouden kunnen staan. Die zelfstandigheid kan en zal natuurlijk tot stand worden gebracht. Geen enkel koloniaal regime kan voortbestaan, want die bestuursvorm roept steeds weer verzet op. Maar met zelfstandigheid alleen is nog niets gewonnen en zal in neokoloniale vorm de geschiedenis zich blijven voortzetten. Voor Fanon en andere dekoloniale denkers gaat het in bevrijdingsstrijd om een confrontatie van verschillende manieren om de aarde te betreden en te bewonen. Het gaat niet enkel om een botsing van tegengestelde krachten, maar een (her)uitvinding van levensvormen. Dekolonisering betekent niet dat waar eerst de ene nu de ander de macht grijpt. Het betekent voor Fanon dat we, in strijd, de aarde anders kunnen gaan ervaren, kennen, betreden en bewonen. Strijd staat gelijk aan en is niets anders dan een onderzoek naar betreedbare vluchtwegen uit de bestaande, onverdedigbare manier van leven.

Dekoloniale tradities behelzen daarom veel meer dan een aanvulling of correctie op een gevestigde historiografie van het Westen. Natuurlijk is zo'n correctie belangrijk. Bogaert laat dan ook uitgebreid zien dat we allang weten hoe onvolledig en inadequaet die geschiedschrijving nog altijd is. Maar het getuigt van enige schijnheiligheid wanneer we zouden volhouden dat het enkel gaat om het rechtzetten van omissies en zelffelicitaties. Precies dat wil Bogaert naar boven halen. Onder de oppervlakte van gebeurtenissen en herinneringen draait het om een andere vertelling van de geschiedenis. Een andere manier om aan onszelf uit te leggen wat we denken dat we aan het doen zijn. Hier zien we onder andere de relevantie van Sylvia Wynter's denken, wiens werk een gedurfde poging is om tot alternatieve articulaties van menselijk bestaan te komen (Wynter 2003). Ze laat zien dat de verhalen waarmee we onszelf begrijpen, nog altijd zijn bevangen door het idee dat we ‘modern’ zijn en dat die toestand, in de politieke vorm van burgerschap, uiteindelijk voor iedereen toegankelijk gemaakt zal moeten worden. Dit verhaal over de wereld vormt het dominante raster aan de hand waarvan we geneigd zijn kennis, bijvoorbeeld in de sociologie, te herkennen en beoordelen.

Bogaert laat zien hoe een hoop geschiedschrijving wil volhouden dat moderniteit en vooral ook het moderne idee van vrijheid een eigen of zelfs exclusief Europese

uitvinding is. Geschiedenissen van kolonialisme en raciaal kapitalisme laten daarentegen zien dat het moderne leven nu juist onder koloniale omstandigheden tot stand wordt gebracht. Het is in en door de onderdrukking en vernietiging van anderen dat Europeanen zich een idee hebben gevormd van wat het zou betekenen om echt vrij en echt modern te zijn. Vrijheid is dan zelf-eigendom, beschikking hebben over een levend lichaam zoals een bezitter beschikking heeft over een ding. Vrijheid valt samen met de capaciteit, gegoten in de juridische vorm van burgerschap, om je te kunnen afwenden van anderen, om vervlechting te onderhouden én te ontkennen. Deze vorm van socialiteit wordt uitgevonden en geankerd in de koloniale situatie en dan in het bijzonder op de plantage. De radicale ontmenselijking van die onderwerping opent de moderne kwestie van de vrijheid, want bestaat uit en produceert de omstandigheden waarin het gebruiken van anderen plausibel en zelfs nastrevenswaardig wordt. Vrijheid betekent ‘niet tot slaaf gemaakt worden’. Vrijheid is, in spiegelbeeld, het in bezit en gebruik nemen van eigendom. Oftewel: vrijheid bestaat als een toegeëigd vermogen. Zonder bezit is deze vrijheid een lege huls.

En passant vormt zich in deze geschiedenis natuurlijk überhaupt het idee dat er zoiets als Europa is dat ten oosten en ten zuiden, hoe ambigue en dubbelzinnig ook, een grens moet kennen die Euro-witheid afscheidt van de rest. De koloniale grens, die bij een auteur als Du Bois een *global color line* gaat heten, onderscheidt op deze manier altijd groepen—rassen, culturen, religies, beschavingen, mentaliteiten, karakters, identiteiten, etc.—en in diezelfde beweging tegelijk gebieden waar die groepen leven—continenten, windstreken, binnenlanden, buitenlanden, regio’s, staten, landschappen, rijken, etc. Langs deze twee ordeningen van de aarde vormt zich de kennis over de wereld die we koloniaal kunnen noemen. Het is de kennis van bezetters. Vaak worden groepen en gebieden moreel en temporeel gerangschikt, maar ze kunnen net zo goed met elkaar gelijk worden geacht. Dat verandert op zich niets aan de koloniale verbeelding van wat de wereld is en waar we ons in de geschiedenis bevinden. Hoe je het wendt of keert, de wereld bestaat—koloniaal gezien—uit een verdeling van groepen en gebieden die allemaal meer of minder moeten worden toegerust op vrijheid-als-zelfeigendom.

Misschien wel de belangrijkste misvatting over deze geschiedenis is dat ze is afgerond. Discussies over kolonialiteit worden dan terugblikken in de tijd en hun actuele relevantie gaat ‘doorwerking van het verleden’ hetten. Dit speelt bijvoorbeeld bij de beruchte komma in plaats van een punt,¹ waarmee recent de Nederlandse staat een kantelpunt in de geschiedenis heeft proberen te markeren. Die komma lijkt vooral te veronderstellen dat het koloniale verleden omgezet kan gaan worden in herinneringspraktijken. Het is evident dat geschiedenis doorwerkt in het heden, maar zoals Bogaert steeds weer illustreert aan de hand van specifieke geschiedenissen draait dekoloniaal werk niet om retroactief rekenschap van misstanden of vergeten gruweldaden. Alsof het erom zou gaan te erkennen dat op weg naar de voortuitgang er, soms of te vaak, onvergefelijke zaken hebben plaatsgevonden. Het werk in

¹ Toenmalig minister-president Mark Rutte maakte in december van 2022 officiële excuses voor het slavenijverleden van Nederland. Hij stelde daarbij dat die excuses niet moesten worden beschouwd als een punt maar een komma in de herinnering aan dat onrecht.

dekoloniale tradities is er niet om ons moderne mensen in staat te stellen een geweten te ontwikkelen. Dekoloniaal werk vormt, hier en nu, een levende traditie die, gezien vanuit Euro-witheid, een alternatief biedt voor het spoor van extractie, innovatie en optimalisering waarop het Westen zich nog altijd bevindt.

Het gaat er uiteindelijk niet om te erkennen dat het Westen veel verkeerd heeft gedaan of zelfs dat het Westen een tot het bot verrotte cultuur heeft die beter kan worden ontmanteld. Dat mag allemaal zo zijn, maar behelst nog altijd niet wat dekoloniaal werk *voor ons* zou kunnen betekenen. Het speelt nog altijd met de gedachte dat we de geschiedenis achter ons kunnen laten wanneer westers goed en kwaad afdoende tegen elkaar zijn afgewogen. Waar *Het spoor van Fanon* daarentegen naar wijst, is hoe er in de strijd tegen koloniale en raciale overheersing voortdurend uitvindingen gedaan worden die mensen in staat stellen om ‘modernisering’ of ‘voortgang’ te overleven en alternatieven voor die manier van leven te behouden en vermenigvuldigen. Dekoloniale tradities bieden uit strijd gevormde alternatieven—vluchtwegen—voor wat het zou kunnen betekenen om samen te leven op aarde.

Bogaert bespreekt hoe dergelijke uitvindingen dikwijls terecht zijn gekomen in de culturele canons van het Westen, maar meestal zonder daarbij te vertellen dat het producten van koloniale geschiedenissen zijn en meestal zonder vorm te geven aan reciprociteit. Misschien wel de belangrijkste term in de verhalen die Westerlingen over zichzelf vertellen—vrijheid—is weinig anders dan een omkering van wat het betekent om aan de ‘andere’ kant van de koloniale relatie te leven. Andere uitvindingen worden dan weer afgedaan als primitief, achterlijk of anderszins beperkt omdat ze op enig moment niet hanteerbaar blijken voor het bestendigen van de koloniale extractie en toe-eigening van bezit.

Dit bepaalt het onuitstaanbare superioriteitsdenken van westers universalisme. Zolang anderen in staat zijn zich te verzetten en alternatieve levensvormen te behouden, bewijst dat hun achterlijkheid en onderontwikkeling. Het toont aan dat deze mensen (nog) niet zijn toegerust om vrij te zijn zoals wij dat (al) wel zijn. Maar zodra iets van die levensvormen kan worden toegeëigend zodat het bijdraagt aan koloniale overheersing heet het plotseling ‘modern’ en past het helemaal bij ‘ons’. Je zou het als opportunisme kunnen afdoen ware het niet dat westerlingen precies die houding identificeren als het toonbeeld van hun vooruitstrevendheid. Dekoloniale tradities bestaan dus niet om het Westen van de nodige kritiek te voorzien of moreel wakker te schudden. Het Westen doet niet anders dan ideeën en praktijken ‘van buiten’ tot zich nemen. Maar dan nog vormen dekoloniale tradities in hun voortdurende pogingen stand te houden een levende negatie van westers universalisme. Het lukt maar niet om het leven op aarde onder westerse beheersing en controle te brengen. Dat is pijnlijk voor mensen wiens voornaamste zelfbeschrijving nu al enige tijd is dat hun manier van leven de aarde kan omvatten.

Deze rode lijn in Bogaert’s boek problematiseert wat we ons überhaupt kunnen voorstellen bij *weten* en *wetenschap*. Ervaring en kennis komen niet voort uit een onthechte en evenwichtige beschouwing van hoe de wereld, de geschiedenis en de mens

nu eenmaal zijn geweest, maar uit de onuitputtelijke pogingen om aan overheersing en bepaling te ontsnappen. Het is pas in en door die strijd dat zich iets zou kunnen vormen dat de moeite van het onderzoeken en weten waard is. Eerst moet daadwerkelijk gezocht worden naar een breuk met een bepaalde orde en alleen in die breuk ontstaat kennis. Het vluchten gaat aan het weten vooraf. De rest is boekhouding.

Sociologie en samenleven op aarde

Wanneer we de bovenstaande spanningen op de sociologie betrekken, herkennen we direct langlopende discussies in dat vakgebied, zeker ook zoals het in Nederland heeft uitgepakt. Discussies over orde, consensus, relevantie, methoden en een publieke rol. Dat de sociologie bovenal een wetenschap van de *moderne* samenleving heeft willen zijn, vormt al enige tijd een aanzienlijk probleem. Het samenleven van ‘moderne’ mensen voldoet allang niet meer aan de grondtrekken van wat daar mee bedoeld kon worden toen de discipline werd geïnstitutionaliseerd. Er kwamen allerlei pogingen om een temporele breuk te theoretiseren, waarvan de postmoderniteit en de globalisering waarschijnlijk de succesvolste waren. Een andere uitweg is om te stellen dat we nooit ‘modern’ zijn geweest (Latour 2012). Tegelijk is de o zo moderne schil waarbinnen het samenleven zou plaatsvinden—de verbeelding van een natie-staat—haast onuitroeibaar gebleken. Zowel theoretisch als methodisch komen we maar niet af van deze koloniale begrenzing van ons onderzoeksobject. Wie een steekproef wil trekken, moet zich op zijn minst een populatie voorstellen. En wie ongelijkheid wil bijhouden, moet de gelijkheid definiëren waarbinnen zich die verschillen voordoen. De omvattende gehelen waar ‘populatie’ en ‘gelijkheid’ voorbeelden van zijn, verwijzen steeds weer naar een conceptie van ‘de samenleving’ als begrenst gebied bevolkt door gelijken. Zo kan de onbewijsbare maar tegelijk onbetwifelbare gedachte ontstaan dat ‘we’ ons ‘in de samenleving’ bevinden.

In confrontatie met dekoloniaal denken begint deze grond onder de voeten van sociologen te schuiven. De vraag borrelt op: waarom willen sociologen bijdragen aan de bestending van de natie-staat? Het vulgaire antwoord is waarschijnlijk toch niet geheel onzinnig: omdat zij dikwijls in dienst zijn van een staat. Dat klinkt misschien als een verdachtmaking, maar ik zou niemand enig pragmatisme willen ontzeggen. We hebben te maken met een nationaal-statelijke ordening en die behoeft voortdurend beschrijvingen van zichzelf zodat burgers en hun bestuurders verantwoordelijkheid kunnen nemen voor hun handelen. Zolang er een land is dat ‘Nederland’ heet, zullen er sociologen zijn die daar feiten over zullen samenstellen. Maar waarom zouden sociologen niet net zo goed iets anders kunnen gaan doen?

Op een dekoloniaal spoor kunnen we andere verbindingen maken die niet optellen tot een orde. In plaats van orde bestendigen door haar grondtermen te reproduceren, kunnen we wanorde helpen cultiveren door te onderzoeken hoe mensen *ondanks* die orde toch anders blijven leven. Gek genoeg is er een breed gedeelde opvatting onder vakgenoten dat zulk onderzoek ‘activistisch’ en ‘ideologisch’ zou zijn. Bogaert laat in zijn veelzijdige boek prachtig zien dat die kritiek ongegrond is. Dat wil zeggen,

het kennelijke verwijt van 'activisme' maakt deel uit van een *activiteit*, namelijk het onderhoud aan een bestaande orde. Het verwijt 'activisme' is zelf onderdeel van een project met een doel en een toekomst. Het enkele gegeven dat anderen zich andere doelen en andere toekomst voorstellen, kan niet werken als demarcatie van relevant onderzoek en politieke partijdigheid.

Dat vakgenoten nauwgezet feiten over migratie kunnen samenstellen, betekent niet dat ik of iemand anders die feiten moet aannemen om vredelievend samen te leven. Hoe aantrekkelijk de rol van feiten-arbiter ook moge lijken, rechtvaardigt niets aan ons werk die publieke rol (Marres 2018). Over de waarheid hebben onderzoekers niets te beslissen. Iedereen behoudt, juist ook als onderzoeker, de mogelijkheid om de feiten simpelweg te weigeren en te zoeken naar andere kennis uit andere geschiedenissen en met andere toekomst. Ieder uur en iedere dag verzetten mensen zich tegen de gewelddadige voorstelling dat er 'nu eenmaal grenzen zijn'. Zij bouwen aan een leven waarin de feiten over migratie *onwaar* zijn (Amelung, Scheel en Van Reekum 2024). Daar kunnen wij sociologen wat van leren.

Tegelijk moet duidelijk zijn dat de weerstand tegen dekoloniaal onderzoek in zekere zin terecht is: niet omdat er basale regels van wetenschap geschonden worden, maar omdat inderdaad gebroken wordt met een koloniaal project. Die breuk is inderdaad uit op het cultiveren van wanorde en dat is onherroepelijk gevaarlijk. Er rust een zware verantwoordelijkheid op hen die wanorde willen verbreden. Daartegenover voltrekt de bestaande orde zich als een genocidaal project dat al een paar honderd jaar ons leven op aarde steeds omvattender bedreigt. Hoe meer 'onze vrijheid' wordt bedreigd, hoe aantrekkelijker de daadkracht van het fascisme wordt. Bogaert's boek kan helpen bij het zoeken naar vluchtwegen.

Literatuur

- Amelung N, Scheel S en Van Reekum R (2024) Reinventing the politics of knowledge production in migration studies: Introduction to the special issue. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 50(9):2163-2187.
- Latour B (2012) *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Marres N (2018) Why we can't have our facts back. *Engaging Science, Technology, and Society* 4:423-443.
- Wynter S (2003) Unsettling the coloniality of being/power/truth/freedom: Towards the human, after man, its overrepresentation—An argument. *CR: The New Centennial Review* 3(3):257-337.

Over de auteur

Rogier van Reekum is universitair hoofddocent aan de afdeling Bestuurskunde en Sociologie aan de EUR. Hij schrijft over en doet onderzoek naar migratiepolitiek, burgerschap, grenzen en publieke controversen. In 2024 publiceerde hij *Out of Character: Debating Dutchness, Narrating Citizenship* (Palgrave Macmillan).